

MULTIKULTURALIZMUS, EMBERI JOGOK, INTEGRÁCIÓ

Az elmúlt években újra kiújultak a multikulturalizmus körüli politikai viták. A 2001. szeptember 11-i terrortámadások, a 2004-es madridi robbantás, valamint a 2005-ös londoni merényletek hatására világszerte nőtt az iszlámmal szembeni bizalmatlanság. A gazdasági válság, a növekvő munkanélküliség és a csökkenő jóléti kiadások sem kedveznek a látható kisebbségekkel szembeni megértésnek. Különösen Európában egyre nagyobb az ellenállás az iszlám valláshoz kötődő kulturális gyakorlatok elismerésével szemben. Pedig tíz éve úgy tűnt, hogy a multikulturalizmus győzött, és a fejlett liberális demokráciák nemcsak tolerálják, hanem aktívan támogatják is a kulturális sokszínűség fenntartását. Bár a kulturális sokszínűség elismerése kezdetben a baloldalhoz kötődő törekvés volt, a kilencvenes évekre Észak-Amerikában és Nyugat-Európában a mérsékelt jobboldal is szakított a politikai identitást a kulturális azonosságból és a nemzeti hagyományokból eredeztető megközelítéssel. 1997-ben Nathan Glazer amerikai szociológus túlzás nélkül jelenthette ki, hogy „mindannyian multikulturalisták vagyunk”.¹

Az elmúlt évtized politikai vitái egyértelműen arra utalnak, hogy a multikulturális konszenzus a múlté. Németország és Hollandia szigorú állampolgársági vizsgát vezetett be. Frits Bolkenstein, a holland Szabadság és Demokrácia Párt egykori vezetője a nyugati értékekkel lényegileg ellentétesnek nevezte az iszlám vallást.² Geert Wilders, a Holland Szabadságpárt elnöke javasolta a Korán betiltását, mondván, tele van náci eszmékkel.³ Rita Verdonk, a korábbi bevándorlásügyi miniszter javasolta, hogy az egész ország területén tiltsák meg az idegen nyelvek köztéri használatát. A korábban a kulturális és vallási sokszínűséget támogató brit Munkáspárt retorikájában a 2005-ös londoni robbantások óta egyre fontosabb szerepet kap a közös nyelv és a kultúra, a brit értékek képviselője. A kormány felvetette, hogy felkéri az egyetemeket, készítsenek nyilvántartást azokról a muszlim diákokról, akik vélhetőleg radikális szervezetekkel kerültek kapcsolatba.⁴ Kanadát, a multikulturalizmus bölcsőjét is elérték a vita hullámai. Néhány éve egy iszlám szervezet önkéntes alapon működő iszlám vallási döntőbíróóság megal-

pítását szorgalmazta. Arra hivatkoztak, hogy a nem iszlám országokban élő muszlimokra is vonatkozik a saría, az iszlám törvény. A saría az élet minden területére kiterjed, és nem ismeri el a női egyenjóságát: lehetővé teszi a többnejűséget, válás esetén szinte mindig az apának ítéli a gyereket, öröklési vitákban is a férfiakat részesíti előnyben. Női jogvédő szervezetek nyomására a kormány meghátrált. Egyúttal megszüntették a már működő keresztény és a zsidó döntőbíróóságokat is.⁵

Amerikától Németországon át Olaszorszáig – sőt Magyarorszáig – nagy tiltakozást váltanak ki a mecsetépítési tervek. 2009-ben Svájc népszavazáson határozott a minaretek építésének betiltásáról. Az amerikai lapok az elmúlt hetekben címlapon ismertették a szeptember 11-i terrortámadások színhelyétől mindössze 180 méterre tervezett tizenhárom emeletes mecset és iszlám kulturális központ terve körüli vitákat. A német közvélemény kedélyeit 2010 ősze óta Thilo Sarrazin könyve borzolja. A német szociáldemokrata politikus egyebek között azt állítja, hogy a német nemzet elbutulásáért a bevándorlók tehetők felelőssé. Az amerikai, német, holland és brit lapok és folyóiratok havonta jelentik be a multikulturalizmus halálát. Egyes jóslatok szerint a század végére az iszlám lesz Európa legnagyobb vallása. A hagyományos rasszista toposzokat az iszlámra áthangszerelő publicisták már az eljövendő „Eurábiát” és „Londonisztánt” vizionálják. 2010 őszén Angela Merkel is csatasorba állt, amikor kijelentette, hogy a multikulturalizmus kudarcot vallott. 2011 februárjában David Cameron brit miniszterelnök,⁶ majd Nicolas Sarkozy francia elnök is hasonló szellemen nyilatkozott.⁷

Egyre gyakrabban és egyre több országban kerülnek elő az iszlám vallási szimbólumok, mindegyik az arcot eltakaró vallási lepel betiltására vonatkozó javaslatok. Több német tartomány betiltotta az iszlám vallási öltözék viselését a tanárok számára. 2004-ben a francia kormány törvényt hozott a látható vallási szimbólumok állami iskolákban történő viselése ellen. 2010-ben a francia törvényhozás mindkét háza elfogadta, majd októberben az alkotmánybíróóság jóváhagyta a csador és a nikab köztelenen történő viselését szabálysértésnek nyilvání-

tó törvényt. A francia rendőrség 2011. április 11-én, alig néhány órával a törvény hatályba lépése után tartóztatott két lefátyolozott nőt. Belgiumban (ahol becslések szerint mindössze harmincan viselnek csadort) és Hollandiában hasonló törvényjavaslatokról tárgyal a parlament, és további EU-tagállamok fontolgatják a csadortilalom bevezetését.⁸

Közvélemény-kutatások szerint Európa államainak zömében erősödtek a muszlim bevándorlókkal szembeni előítéletek. Az amerikai Pew Kutatóközpont 2008 végén készített felmérése szerint megfigyelhető, hogy a kontinensen az iszlamofóbia az antiszemizmussal együtt nő. Az amerikaiak és britek negyede ellenszenvvel viseltetik a muszlimok iránt. Az európai kontinensen még rosszabb a helyzet: a spanyolok és németek több mint fele, a franciák 38, a lengyelek 46 százaléka előítéletesen viszonyul a muszlimokhoz.⁹ Nem meglepő, hogy az előítéletek erősödésével növekszik a muszlimokkal szembeni rasszista bűncselekmények száma is.¹⁰

A kilencvenes évek multikulturális konszenzusát az asszimilációs törekvések megerősödése váltotta. A korábban a multikulturalizmus győzelmét elvitathatatlanak tartó Will Kymlicka is elismeri, hogy a korábbi megengedő álláspont egyre inkább visszaszorulóban van.¹¹ Különösen kiábrándító, hogy a bevándorlókkal szembeni bizalmatlanság már nem kizárólag a szélsőjobboldali pártok védjegye. Míg a multikulturalizmus győzelme előtt elsősorban a nemzeti, a konzervatív és a jobboldali politikusok ellenezték a sokszínűség elismerését, ma egyre több liberális és baloldali filozófus, politikus és értelmiségi sürgeti a multikulturális intézkedések visszavonását. A iszlám kendő nem vallási jelkép, hanem politikai szimbólum, a vallási fundamentalizmus jelképe – figyelmeztetnek a tiltást a szabadságjogok nevében szorgalmazó liberálisok. A csador és a nikab a nyugati kultúra eszményeivel való szembenállást fejezi ki: mindenekelőtt a női egyenjogúság és a világi állam eszményének elutasítását.¹² Az arc eltakarása szimbolikus gesztus: a nyugati individualizmus és egyéni autonómia visszautasítása, az emberi jogokkal és a nyugati alkotmányokkal ellentétes vallási fundamentalizmus és a férfiuralom jelképe elleni fellépés szimbóluma. Az iszlámmal szemben kritikus liberálisok számára ezért a csador és a nikab betiltása az emberi jogok melletti kiállás lenne.

A multikulturalizmus liberális ellenzői az alapvető értékek – a tolerancia, a női egyenjogúság – védelmére hivatkozva szeretnének fellépni az iszlám vallási és kulturális szokások korlátozása érdekében is. Sokan gondolják, hogy a bajokért az elmúlt évtizedek multikulturális politikája a felelős. Az iszlám bevándorlókkal szembeni túlzott tolerancia és külö-

nösen az emberi jogokkal lényegileg ellentétes kulturális és vallási hagyományok társadalmi elismerése vezetett az európai muszlim közösségek radikalizálódásához. A kritikusok egy része azt is kifejti, hogy a kulturális különbségek elismerése hozzájárult a bevándorlók társadalmi elkülönüléséhez.

Tanulmányomban arra a kérdésre keresem a választ, hogy mennyire helytállóak a multikulturalizmussal szembeni kritikák. Először röviden áttekintem a multikulturalizmus melletti normatív politikai filozófiai érveket, valamint a multikulturális intézményeket szükségessé tevő társadalmi és politikai megfontolásokat, majd a multikulturalizmus és az emberi jogok viszonyát vizsgálom meg. Amellett fogok érvelni, hogy – ellentétben az elterjedt kritikákkal – a multikulturális alapelvek nem járnak együtt erkölcsi relativizmussal, és a kulturális sokszínűség elismerése semmilyen engedményt nem jelent az emberi jogok egyetemességének tekintetében. Épp ellenkezőleg: a liberális multikulturalizmus alapelvei éppen az emberi jogokból következnek. Az írás utolsó részében a multikulturalizmussal szembeni gyakorlati észrevételekre reagálok. Azt igyekszem bizonyítani, hogy alaptalanok a vádak, amelyek szerint a multikulturális politika a gyakorlatban gyengíti a társadalmi integrációt és a bevándorlók elkülönüléséhez vezet. Mivel a multikulturalizmussal szembeni kortárs kritikák részben normatív, részben pedig empirikus érvekre hivatkoznak, az érvelés során filozófiai, jogi és szociológiai szempontokat is felhasználok.

MULTIKULTURÁLIS EMBERI JOGOK

A XVIII. századi liberális eszmeiség arra az antropológiai és történelemfilozófiai feltételezésre épült, hogy az egyén a felvilágosodás és a társadalmi fejlődés eredményeképpen felszabadulhat az öröklött társadalmi szerepek és identitások béklyója alól. A hagyományos liberális univerzalizmus az emberi méltóság tekintetében egyenlőnek tekinti az egyént. Ebben a felfogásban a vallási, világnézeti, kulturális és egyéb különbségek mellékesek: nem érintik az egyenlő méltóságot. Mivel az emberi jog és erkölcs normái univerzálisak, a partikuláris kulturális, nyelvi és szokásbeli különbségeknek nincs különösebb jelentősége. Az emberi jogi gondolat ebben a tekintetben lényegében kozmopolita.¹³

Condorcet azt jósolta, hogy a felvilágosodás eredményeként előbb-utóbb univerzális nyelv és közös emberi kultúra alakulhat ki. A kanti morálfilozófia szerint az ember mint erkölcsi lény képes az esetle-

ges szociokulturális esetlegességek fölébe emelkedve univerzális morális ítéletet alkotni. A kultúrájának legfeljebb csak az univerzális normák közvetítésében lehet szerepe: minél civilizáltabb és kifinomultabb egy kultúra, annál inkább alkalmas az alapvető liberális elvek megerősítésére. John Stuart Mill, a XIX. század kétségkívül legnagyobb liberálisa a civilizált népek erkölcsi kötelességének tekintette az elmaradottabb kultúrák felemelését. Mill progresszív kortársaival egyetemben úgy gondolta, hogy a brit korona civilizatorikus missziót tölt be Indiában. Kifejtette, hogy egy ésszerűen gondolkodó skót felföldi vagy egy breton legfőbb vágya, hogy csatlakozhasson a kifinomult angol vagy francia kultúrához.

A XIX. századi liberális eszmeiség kisebb változásokkal a XX. századra is áthagyományozódott. Egészen a hetvenes évekig egyértelműnek tűnt, hogy a liberálisok célja az egyenlőség erősítése és az emberi jogok érvényre juttatása a faji, vallási és nemi diszkrimináció felszámolásával. Ebben a felfogásban a nyilvános politikai szférában nincs helyük a kulturális és a vallási szokásoknak.¹⁴ Az etnikai háttér és a származás politikai szempontból mellékes, nem lehet alapja megkülönböztetésnek. A diszkrimináció elutasítása az egyenlőséget volt hivatott szolgálni. Elég csak arra emlékeztetni, hogy az amerikai polgárjogi mozgalom legfőbb célkitűzése a feketéket hátrányosan megkülönböztető törvények eltörlése volt.

A „színvak liberalizmus” nemcsak a bőrszínt és a származást, hanem a kulturális kérdéseket is a magánszférához sorolta, és a kulturális különbségekkel kapcsolatban a hagyományos liberális vallási tolerancia elvét alkalmazta.¹⁵ A klasszikus liberális elképzelések politikai és erkölcsi szempontból magánügynek tekintik a vallási nézeteket. A liberális megközelítést meghatározó locke-i toleranciafogalom értelmében mindenki olyan világnézetet követ, amelyet akar, feltéve, hogy betartja a mindenkire vonatkozó törvényeket.

A vallás nem legitimál törvényszegést, ám az államnak nincs joga beleavatkozni a polgári törvényekkel nem ellentétes vallási közösségek működésébe. Az emberáldozat vallási rituálé részeként sem fogadható el, ám az egyéb, a törvényekkel nem ellentétes gyakorlatok még akkor sem korlátozhatók, ha azokat sokan visszataszító babonának tekintik. Locke a rituális állatáldozatokat hozza fel példaként. Mivel a XVII. században semmilyen törvényi akadály nem volt az állatok levágásának, az egyházi szertartás részeként bemutatott áldozatok sem kifogásolhatók. Az államot és az egyházat fal választja el: az egyház tulajdonképpen éppolyan magán szervezet, mint a jachtklub, az állam viszont semleges

világnézeti kérdésekben: nem tesz különbséget a törvényesen működő felekezetek között.¹⁶

A hagyományos, színvak liberális felfogás sokáig összhangban volt a kulturális és a vallási csoportok igényeivel. Az őshonos és a nemzeti kisebbségek, csakúgy, mint a bevándorlók, az egyenlő jogi státusz kivívására törekedtek: arra, hogy a törvények a származásbeli, nyelvi és bőrszínbeli különbségek ellenére egyenlő védelmet és lehetőségeket biztosítsanak számukra.¹⁷

A hetvenes évektől azonban egyre inkább megkérdőjeleződött a színvak liberalizmus gyakorlata. Az etnikai kisebbségek helyzete a diszkriminatív joggyakorlat felszámolásával sem rendeződött. Az egyenlő törvények önmagukban nem voltak képesek a történelmi hátrányok káros következményeinek felszámolására. A hatvanas évek végén megjelenő identitáspolitikák arra a felismerésre épültek, hogy az egyenlő méltóság megköveteli a különböző kulturális hagyományok nyilvános elismerését és támogatását. A szó szoros értelmében vett semleges nyilvánosság ugyanis illúzió. A többségi kultúrához tartozó egyének előnyösebb helyzetbe kerülnek, hiszen a hivatalos nyelv az anyanyelvük, az oktatás az ő kulturális hagyományaik fenntartását segíti, az állami ünnepek pedig az ő szokásaikat tükrözik. A kisebbségi kultúrák tagjai másodrendű állampolgárnak érezhetik magukat, ha azt tapasztalják, hogy nincs törekvés a kisebbségi kultúrák szimbolikus elismerésére.

Az identitáspolitikák egyebek között arra hívták fel a figyelmet, hogy az egyenlő méltóság elvével nem a semlegesnek vélt, ám valójában a többség normáit és szokásait tükröző közszféra, hanem a származásbeli, nyelvi, vallási, kulturális és nemi identitásbeli különbségek nyilvános elismerése van összhangban. Az államnak éppen az egyenlőség nevében kötelessége a többségi kultúra tagjainak kijáró előnyöket biztosítani a kisebbségek részére. Lehetővé kell tenni számukra anyanyelvük széles körű gyakorlását és a kulturális hagyományaik megőrzéséhez szükséges intézmények – mindenekelőtt anyanyelvi oktatási intézmények – működtetését. Sőt, ha a helyzet úgy kívánja, politikai jogokra is szükség lehet: a kisebbségek parlamenti képviselőit vagy akár területi autonómiára is.

Mindehhez elengedhetetlen a kormány aktív szerepvállalása és anyagi támogatása. Ha az állam közpénzeiből támogatást nyújt a keresztény egyházak számára, akkor kötelessége támogatni a muszlim bevándorlók vallási közösségeit is. Ha az állam a nemzeti kultúra fenntartását legitim érdeknek tekint, akkor támogatnia kell a kisebbségek kulturális és nyelvi szokásainak megőrzését is.

Az identitáspolitikák alapvetéseire épülő multikulturalizmus filozófiai érveinek talán legismertebb összefoglalása Charles Taylor 1992-ben íródott *Az elismerés politikája* című esszéje. „A tézis az, hogy identitásunkat részben az elismerés vagy annak hiánya, gyakran a rossz értelemben vett elismerés formálja. Így egy ember vagy egy csoport valódi kárt, valódi torzulást szenvedhet, ha a többi ember vagy az őket körülvevő társadalom korlátozó lealacsonyító, megvető képet tükröz vissza róluk” – írja Taylor.¹⁸ Annak érdekében, hogy a kisebbségi kultúrák tagjai számára is biztosítsuk a méltányos egyenlőséggel összhangban lévő társadalmi elismerést, meg kell haladnunk a hagyományos, színvak liberalizmus kulturális asszimilációra épülő egyenlőségfelfogását. „Mindenki egyedi identitását el kell ismernünk.”¹⁹ Mindez azonban nem jelent értékrelativizmust. Taylor világossá teszi, hogy az elismerés politikájából nem következik, hogy minden létező kultúrának egyenlő elismerés járna.²⁰ Az elismerés kizárólag azokat a kultúrákat illeti meg, amelyek tiszteletben tartják az alapvető szabadságjogokat.²¹

A kilencvenes évek liberális multikulturalizmusának normatív alapelveit kidolgozó filozófusok kivétel nélkül az egyéni szabadságjogok részének tekintik a kulturális jogokat.²² A liberális multikulturalizmus értelmében így a kulturális különbségek elismerése csak az alapvető emberi jogok tiszteletben tartása mellett lehetséges. Szóba sem jöhet tehát elnyomó hagyományok elismerése, mint ahogyan azt sokan a multikulturális politika hívei szemére vetik.

Will Kymlicka, a multikulturalizmus normatív és empirikus vonatkozásait egyaránt jól ismerő kanadai filozófus a külső védelem és a belső korlátozások intézményeit különbözteti meg.²³ Az előbbiek biztosítják, hogy az egyének önkéntes alapon ápolhassák és megőrizhessék kultúrájukat. A belső korlátozások illiberális hívei azonban ennél többet szeretnének. Azt, hogy a kultúra védelmének kollektív célja érdekében az egyéni szabadságjogok is korlátozhatók legyenek. Kymlicka világossá teszi, hogy a liberális multikulturalizmussal kizárólag az egyéni jogokra épülő külső védelem elve egyeztethető össze. Mindez azt jelenti, hogy a kultúra ápolása csak addig lehetséges, amíg arra az egyének önként szövetkeznek, és amíg egyéb szabadságjogok nem sérülnek.

Az elmúlt évtizedek során a nemzetközi jogba is beépültek a liberális multikulturalizmus alapelvei. Közismert, hogy az Emberi jogok egyetemes nyilatkozata a hagyományos, színvak liberalizmus elveit követve a diszkrimináció tiltásával igyekezett elősegíteni az emberi jogok érvényesülését. A doku-

mentum szövegezése során azonban több tagállam szorgalmazta, hogy a nyilatkozat pozitív kulturális jogokat is határozzon meg. Elsősorban a közép-kelet-európai államok és a Szovjetunió szeretne volna elérni, hogy a nyilatkozat vegye át az első világháborút lezáró békeszerződéseknek a kisebbségi kultúrák védelmét garantáló elveit és rögzítse a nemzeti kisebbségek nyelvhasználati jogait. A javaslat végül kimaradt a végső változatból (ahogyan a Genocídium Egyezményből is), ám a nemzetközi közösség nem maradt teljesen érzéketlen a kulturális jogok tekintetében. Az évtizedes viták után végül az 1966-ban elfogadott a Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmánya tartalmazza a kisebbségekhez tartozó egyének kulturális jogainak nemzetközi elismerését rögzítő cikkelyt. „Olyan államokban, ahol a nemzeti, vallási vagy nyelvi kisebbségek élnek, az ilyen kisebbségekhez tartozó személyektől nem lehet megtagadni azt a jogot, hogy csoportjuk más tagjaival együttesen saját kultúrájuk legyen, hogy saját vallásukat vallják és gyakorolják, vagy hogy saját nyelvüket használják.”²⁴

A nemzeti vagy etnikai, vallási és nyelvi kisebbségekhez tartozó személyek jogairól szóló 1992-es nyilatkozat pedig rögzíti a multikulturális oktatáshoz való jogot, és azt is, hogy az államnak kötelessége anyagi támogatással elősegíteni a kisebbségek kulturális és vallási szokásainak megőrzését. Az Európa Tanács kisebbségekre vonatkozó egyezményei még határozottabban kiállnak a kulturális jogok mellett. A Nemzeti kisebbségek védelméről szóló keretegyezmény és a Regionális vagy kisebbségi nyelvek európai kartája ma a nyelvi jogok legszélesebb garanciáját biztosítja. A fenti dokumentumok kivétel nélkül hangsúlyozzák, hogy a kulturális jogok gyakorlására kizárólag az alapvető emberi jogok keretén belül van lehetőség. Több kiemeli, hogy a nőket hátrányosan megkülönböztető kulturális gyakorlatok semmilyen esetben sem fogadhatók el. Az EBESZ alapelveként ismeri el, hogy a kisebbségek jogainak biztosítása a stabilitás és a konfliktusmegelőzés egyik leghatékonyabb eszköze. Egyáltalán nem túlzás kijelenteni, hogy a kulturális jogok mára az emberi jogok szerves részévé váltak.²⁵

Nem meglepő, hogy a multikulturális politikai gyakorlat is a nemzetközi jogban is elismert liberális normatív elveket követi. A bevándorló kisebbségek nem az alapvető emberi jogok, hanem csak szimbolikus biztonsági és állategészségügyi szabályok betartása alól kaptak felmentést Kanadában, Nagy-Britanniában és Ausztráliában. A turbánt viselő szikh motorosok a bukósisak kötelező viselése, a rituális vallási állatáldozatok bemutatói pedig az állatvédelmi törvények rendelkezései alól mentesültek.

Az anyanyelv ápolására, a kulturális ünnepek megtartására és a hagyományok bemutatására kapott állami támogatás sem sérti az emberi jogokat. Mint ahogyan nem lenne azokkal ellentétes az sem, ha a muszlim nők számára elkülönített strandokat hoznának létre vagy ha az iskolák engedélyeznék az ortodox kislányok combját, nyakát és felkarját eltakaró tornadresszeket. Ugyan nem szükségszerűen kell teljesíteni a muszlim nők azon követelését, hogy a kórházak biztosítsanak számukra női orvosokat, ám ahhoz nem fér kétség, hogy a kérés nem ellentétes az emberi jogokkal.

Érdemes megjegyezni, hogy míg a multikulturalizmus kapcsán többnyire mellékes (közlekedési, élelmiszer-biztonsági, állatvédelmi) törvények alóli mentességekről esik szó, számos történelmi egyház jóval széleskörűbb, akár az alapjogokkal ellentétes mentességet élvezhet. Elég csak arra utalni, hogy a katolikus egyház ma is elutasítja a nők és a homoszexuális hajlamú férfiak pappá szentelését, holott a nemek közötti és a melegekkel szembeni hátrányos megkülönböztetést az ENSZ alapidokumentumai mellett az európai és az amerikai alkotmányok is tiltják.

MULTIKULTURÁLIS TÁRSADALMI INTEGRÁCIÓ

Ha fenti érvelésem helytálló, akkor minden további nélkül alaptalannak nyilváníthatjuk az alapvető emberi jogokat a multikulturalizmussal szembeállító kritikákat, hiszen a multikulturális jogok az emberi jogok részének tekinthetők. A multikulturalizmus kortárs bírálói azonban nemcsak az emberi jogok tekintetében vélelmezett engedmények miatt bírálják a bevándorlókkal szembeni túlzott toleranciát. Még ha az alapvető normák nem is sérülnek, a multikulturális elismerés gettóba kényszerítheti a bevándorlókat, ami ellentétes a demokratikus esélyegyenlőség elveivel. A kulturális és a vallási szokások megőrzésére törekvés lassítja az újonnan érkezettek beilleszkedését – hangzik az újabb ellenvetés. Az alábbiakban azt vizsgálom, mennyiben járulhat hozzá a multikulturalizmus a társadalmi elszigetelődéshez.

Mint arra az előzőekben utaltam, Észak-Amerikában, Nyugat-Európa több államában és Ausztráliában a hatvanas években a bevándorlók számának növekedésével a korábbi kulturális asszimilációs törekvéseket multikulturális politika váltotta. A multikulturális politika arra a felismerésre épül, hogy a kulturális különbségek politikai elismerése elősegíti a kisebbségek társadalmi integrációját. A bevándorlók számának ugrásszerű növekedése rávilágít

tott, hogy nemcsak méltánytalan az újonnan érkezőktől elvárni, hogy átvegyék a többségi kultúrát, de az erőltetett asszimilációnak politikai szempontból is nagy ára lehet. A bevándorlók számára jelentős többletterhet és érzelmi veszteséget jelenthet a többségi nyelv és kultúra elsajátítása. Minél nagyobb asszimilációs elvárásokat fogalmaz meg a többségi társadalom az újonnan érkezőkkel szemben, annál nagyobb az esélye, hogy a bevándorlók inkább az elszigetelődést választják az integráció helyett.²⁶ Míg az asszimiláció hívei szerint a kulturális különbségek elismerése vezet elkülönüléshez és radikalizálódáshoz, addig a multikulturalizmus támogatói szerint épp ellenkezőleg.

A csador és a nikab betiltása könnyen visszaüthet. Ha a közintézményekben, egyebek között az iskolákban csak lepel nélkül szabad megjelenni, akkor az ortodox bevándorlók kivesszük az iskolából a gyerekeiket. Minél nagyobb akadályokat gördítenek a polgári bíróságon, az önkormányzatnál vagy az iskolában megjelenni óhajtó muszlimok elé, annál valószínűbb, hogy inkább az elzárkózást választják. A brit sariátörvénytörvényeken tárgyalt számos eset bizonyítja, hogy az iszlám törvények családjogi alkalmazása segíthet a muszlim nők jogainak érvényre juttatásában. Igaz ugyan, hogy a sariabíróságok elsősorban a férfiak érdekeit képviselik, ám sok muszlim nő semmiképpen sem fordulna a világi bíróságokhoz.²⁷ A férj ököljogánál még a saría is kedvezőbb a válni vágyó feleség vagy az örökségből részesedni óhajtó lánygyermek számára.

Szó sincs tehát arról, hogy a cél a kulturális közösségek békés, ám egymástól izolált egymás mellett élése lenne, mint ahogyan azt a multikulturalizmus bírálói vélik. Mindez szép és jó – vethetik ellen ismét a multikulturalizmus kritikusai –, de mi a helyzet a gyakorlattal? Vajon az integrációt szolgáló hivatott multikulturális elvek a gyakorlatban is beváltak?

Nehéz lenne tagadni, hogy az európai bevándorlók, különösen a muszlimok helyzete távolról sem ideális. Különösen a társadalmi integráció tekintetében kirívók a hiányosságok. Az elmúlt években számos oknyomozó riport számolt be róla, hogy a nyugati nagyvárosokban elkülönült, főleg bevándorlók alkotta etnikai és vallási közösségek, úgynevezett párhuzamos társadalmak alakultak ki. Ezek a párhuzamos társadalmak gyakran elnyomók és kegyetlenek, elsősorban a nőkkel a szemben. Németországban az úgynevezett becsületgyilkosságok irányították rá a figyelmet a problémára.²⁸ Fiatal muszlim nőknek azért kellett meghalniuk, mert nem az iszlám hagyományoknak megfelelően éltek. Például elhagyták a szülei által kiválasztott férjüket. Vagy

azért, mert iskolába jártak. Esetleg azért, mert nem viseltek csadort. Gyakran a fivérek végeztek az áldozatokkal, hogy lemassák a család becsületén esett foltot. A liberális német társadalom oltalma alatt elszigetelt ultravallásos közösségek virágoznak. Török nők tízezrei élnek rabszolgasorban. A családügyi minisztérium felmérése szerint a németországi török nők fele él szülők által összehozott házasságban. Minden negyedik asszony az esküvő napján látta először jövődöbelijét. Minden másodikkal erőszakoskodott a férje.

Hozzátehetjük, hogy az elkülönült vallási-kulturális közösségek hozzájárulnak a radikális eszmék térnyeréséhez. Az elmúlt évtizedben elkövetett terrortámadások egy részét fejlett nyugati országokban nevelkedett radikálisok követték el, és nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt sem, hogy az elmúlt években több tucat észak-amerikai és európai fiatal utazott önként Afganisztánba, Szomáliába és Pakisztánba, hogy a radikális iszlám katonai táborokban kiképzést kapjon és aztán a tálibok oldalán vagy az al-Kaida kötelékében harcoljon.²⁹ Ezek a folyamatok akkor is aggasztók, ha számításba vesszük, hogy az iszlám terrorizmus áldozatainak többsége maga is muszlim, és a muszlimok döntő többsége – közel száz százaléka – elutasítja az erőszakot.³⁰

Mindezek alapján elsőre megalapozottnak tűnhetnek a multikulturalizmust az elszigetelődés elősegítésével vádló bírálatok. Érdemes azonban végiggondolni, mennyiben okolhatók a multikulturális engedmények a bevándorlók szegregálódásáért. Senki sem vitatja, hogy az európai muszlim bevándorlók társadalmi integrációja komoly akadályokba ütközött. Az emberi jogi normákkal ellentétes barbár szokások – a becsületgyilkosságok, a szülők által elrendezett házasságok, a nőekkel szembeni erőszak, a fundamentalista radikalizmus – joggal váltanak ki felháborodást. Az azonban már egyáltalán nem nyilvánvaló, hogy a problémák a multikulturális engedményekre vezethetők vissza.

A német példa igen tanulságos lehet – különösen az után, hogy 2010 őszén Angela Merkel is tévútnak minősítette a multikulturalizmust. A német kancellár asszony utalt rá, hogy a német muszlim bevándorlók elkülönüléseért egyrészt maguk a bevándorlók a felelősek, másrészt az önkéntes szegregációt aktívan támogató multikulturális politika. Ez az állítás több szempontból is problematikus. Mindenekelőtt azért, mert Németország – szemben más nyugati befogadó államokkal – nem a multikulturalizmus útját választotta.

A második világháború után Németországba több hullámban érkező török vendégmunkások számára vendéglátóik nemcsak multikulturális, de alapvető

állampolgári jogokat sem biztosítottak. Az államközi szerződések a török vendégmunkások nyugat-németországi tartózkodását ideiglenesnek tervezték, így a többnyire képzetlen, gyakran írástudatlan vendégmunkások integrációja fel sem vetődött. Szegregációjuk nem nemzeti vagy vallási szokásaiknak tett engedmények következménye. A vendégmunkásokat rendszerint a gyárak közvetlen közelében épített munkásszállókban helyezték el. Német kérésre a kezdetben kétévesre tervezett kinntartózkodást meghosszabbították, a német gyáraknak ugyanis előnytelen lett volna új munkaerő betanítása.

A rendkívül restriktív, leszármazás alapú német állampolgársági törvények miatt a vendégmunkások és a már Németországban született gyermekeik évtizedeken át nem kaphattak német állampolgárságot. Az állam egészen a kilencvenes évekig ideiglenesnek tekintette a török vendégmunkások és leszármazottaik jelenlétét, olyannyira, hogy gyakran jelentős összegekkel (akár 10500 német márkával) támogatta azokat, akik hajlandók voltak Törökországba költözni. Tény, hogy ekkoriban több iskolában bevezették a török nyelv oktatását, de ezt sem multikulturális megfontolásból, hanem azért, hogy a második és a harmadik generációs törököket felkészítsék a „hazatérésre”.³¹

A németországi török bevándorlók elkülönülésének elsődleges oka a meghívás hiánya: Németország nem akarta egyenlő állampolgárként elismerni a hivatalosan csak ideiglenesen az országban tartózkodó vendégmunkásokat és leszármazottaikat. Az Angela Merkel által temetett multikulturalizmus valójában még a megszületése előtt elvetélt. Németország nemcsak a multikulturalizmus fellegrvárának tekintett Ausztráliához és Kanadához viszonyítva kevésé nyitott a bevándorlók kulturális jogainak elismerésére, hanem az önkéntes alapon működő sariatörvényisékeket két éve legalizáló Nagy-Britanniához képest is. Arról nem is beszélve, hogy a kancellár asszony a multikulturalizmus kudarcának taglalásakor valójában olyan integrációs politikát vázolt fel, amely egyáltalán nincs ellentétben a multikulturális alapelvekkel. Megemlítette, hogy az iszlám vallás szerves része a modern Németországnak.³² Megjegyezte továbbá, hogy Németország a jövőben is számít a képzett bevándorlókra, feltéve, ha hajlandók lesznek megtanulni németül és elkötelezik magukat a német törvények betartása mellett. Mindez összhangban van a multikulturális integrációs alapelvekkel, amelyek az anyanyelv megőrzésének támogatása mellett az újonnan érkezettek beilleszkedésének érdekében magától értetődőnek tekinti a befogadó ország törvényeinek betartását és hivatalos nyelvének elsajátítását.

Hasonló következtetésekre juthatunk a nagyszámú muszlim bevándorlónak otthont adó Franciaország példája alapján is. Különösen bizarr, hogy Sarkozy elnök kudarcnak nyilvánította a multikulturalizmust, hiszen Franciaország még csak kísérletet sem tett a kulturális különbségek elismerésére. A laicitás elvét törvénnyé emelő ország problémái arra figyelmeztetnek, hogy a multikulturalizmus elutasítása, a kulturális különbségek elismerésének megvonása sem garantálja a bevándorlók sikeres társadalmi integrációját. Sőt, a 2005-ös párizsi zavargások világossá tették, hogy a bevándorlókat és leszármazottaikat csak asszimilálni sikerült, integrálni viszont nem. A tüntetéseken részt vevő fiatalok anyanyelve a francia volt, francia rapzenét hallgattak és francia focicsapatoknak szurkoltak. A kulturális asszimiláció ellenére azonban továbbra is csak a peremvidékek, a nagyvárosok szegénynegyedei jutnak nekik.

Németország és Franciaország példájából még nem következik, hogy a multikulturális intézmények elősegítik az újonnan érkezett más kultúrájú bevándorlók integrációját. Az, hogy a bevándorlók állampolgári státuszának rendezését évtizedekig halogató Németország és a köztársaság nevében a kulturális asszimilációt erőltető francia modell egyaránt a bevándorlók marginalizációjából fakadó problémákkal küzd, még nem jelenti, hogy a multikulturális modell alkalmazása nagyobb sikerrel kecsegtetne.

A bevándorlók integrációjával kapcsolatban egyelőre nagyon kevés komparatív kutatás folyt, így nehéz általános igazságokat megfogalmazni a multikulturális intézmények sikerességével kapcsolatban. Összességében azonban elmondható, hogy a rendelkezésre álló vizsgálatok óvatos optimizmusra adnak okot: úgy tűnik ugyanis, hogy az empirikus kutatások többsége igazolja a multikulturális reményeket, és a kulturális különbségek nyilvános elismerése és támogatása erősíti a liberális demokratikus intézményrendszert. Sőt számos példa igazolja, hogy a különbségekkel szembeni nagyobb tolerancia a társadalmi szolidaritást sem ássa alá.³³

David Goodhart 2004-ben a *Prospect* magazinban megjelent esszéje kisebb lavinát indított el. Írásában az elmúlt évtizedek bevándorlási politikáját okolta a brit társadalmi kohézió és szolidaritás csökkenéséért. „Nagy-Britannia sokszínűbbé válásával gyengül a közös kultúra” – állította. Goodhart érvelése szerint a sokszínűség következtében csökken a társadalmi szolidaritás, magyarán a multikulturális politika gyengíti a jóléti államot. Bár a kritika liberális demokrata szempontból bírálta a multikulturalizmust, Goodhart valójában a hagyományos nacionalista alapvetésekre épített: abból indult ugyanis

ki, hogy „az ember a saját fajtáját előnyben részesíti”.³⁴

A kulturális homogenitás és a szolidaritás közötti intuitív kapcsolatot egyes empirikus kutatások is igazolták. A legismertebb minden bizonnyal Robert Putnam 2007-ben publikált felmérése.³⁵ Az amerikai városokban végzett öt éves kutatásból az derül ki, hogy a bevándorlás és az etnikai sokszínűség rövid és középtávon rossz hatással van a társadalmi tőkére, a társadalmi kapcsolatokra, a bizalomra, a szomszédságokra és általában a közösségekre. Az adatok alapján Putnam arra a megállapításra jutott, hogy a bevándorlás és a sokszínűség nemcsak a különböző etnikumok között, de az egyes etnikai csoportokon belül is a társadalmi tőke erodálódását idézi elő. A bizalom, az önzetlenség, a barátság és az együttműködés még az azonos etnikumhoz tartozók között is alacsonyabb fokú az etnikai szempontból sokszínű városokban. Az ilyen helyeken az emberek még a közeli barátoktól is eltávolodnak, bizalmatlanná válnak a közösség tagjaival és vezetőivel szemben, kevesebbet jótékonykodnak, nem vesznek részt a közös ügyekben, nem vállalnak önkéntes munkát, nem mennek szavazni.

A kutatás lesújtó eredménye még a brit baloldallal szoros kapcsolatot ápoló Putnamet is meglepte, sőt megrémítette, ezért mindent elkövetett annak érdekében, hogy ne ilyen elszomorító eredményről kelljen beszámolnia. Vizsgálta a vagyoni különbségek mértékét, az átlagéletkort, a jövedelmi viszonyokat, a bűncselekmények számát, de minden hiába. Akár gazdag, akár szegény egy közösség, akár sok a bűncselekmény, akár kevés, minél nagyobb a sokszínűség, az emberek annál bizalmatlanabbak és elzárkózóbbak. Putnam a következtetések publikálását évekig halogatta, mert felelőtlenségnek érezte volna a sokszínűség hatására vonatkozó negatív megállapításokat a probléma megoldására tett javaslatok nélkül nyilvánosságra hozni. A kutatást ismertető tanulmány konklúziójában végül kifejti, hogy hosszú távon mégiscsak kialakulhatnak erős és jól működő közösségek etnikailag sokszínű környezetben. Amerika történelme ezt látszik igazolni: a bevándorlók eleinte bizalmatlanok, de hosszabb együttélés után erősödik a szolidaritás és a tolerancia. Ehhez azonban hosszú évek, sőt generációkra van szükség.

A putnami kiábrándító kutatás felismerései azonban aligha általánosíthatók. A felmérés európai országokban történt megismérlése az eredetivel éppen ellentétes eredményt hozott. Maurice Gesthuizen, Tom van der Meer és Peer Scheepers a kontinens huszonnyolc államát felölelő komparatív elemzésében arra a következtetésre jutott, hogy nincs összefüggés a társadalmi tőke és a kulturális sokszí-

nűség között, viszont egyértelműen megállapítható, hogy a vizsgált európai országokban az elszigetelődés arányban áll az egyenlőtlenség mértékével.³⁶ Hasonló következtetésre jutott egy 2010-ben lezárt brit felmérés is. A Southamptoni Egyetem kutatói négyezer brit kerület összesen huszonötezer lakójának szokásait vizsgálva megállapítják, hogy nem igazolhatók Putnam tételei.³⁷ A vizsgált adatok szerint nincsen rá semmilyen bizonyíték, hogy az etnikailag vegyesebb környékek lakói elzárkózóbbak és kevésbé szolidárisabbak volnának a homogén kerületekben élőknél. A bizalom és a szolidaritás nem a lakóközösség etnikai összetételével, hanem a szegénységgel függ össze: minél rosszabb helyzetű családok élnek egy környéken, annál inkább jellemző az elzárkózás.

A kutatás vezetői megállapítják, hogy az eredmények azt igazolják, hogy nem a multikulturális politika, hanem a rossz gazdasági helyzet okozza a szolidaritás csökkenését, és ezért elsősorban anyagi támogatással, nem pedig a kulturális asszimiláció erőltetésével lehet felgyorsítani az integrációt. Will Kymlicka és Keith Banting a kanadai, a svéd és a brit multikulturalizmust összevetve szintén erre a következtetésre jut. Megállapítják, hogy a sokszínűség elismerése nem áll összefüggésben az újrarendeléssel.³⁸ A szerzőpáros egy másik tanulmányában pedig azt bizonyította, hogy a kanadai multikulturális közpolitika kifejezetten erősítette a társadalmi szolidaritást.³⁹

A bevándorlók lojalitásával kapcsolatos közkeletű aggodalmak sem megalapozottak. A brit Együttélés Alapítvány (*Coexist Foundation*) a Gallup Intézetrel közösen 2009 derekán publikálta a vallás fontosságával és társadalmi szerepével kapcsolatos átfogó közvélemény-kutatását.⁴⁰ A felmérés meglepő eredménnyel szolgált: kiderült, hogy a muszlimokról elterjedt kliséket nem igazolják a statisztikák. A közvélemény-kutatás leginkább meghökkentő felfedezése az, hogy a brit, a német és a francia muszlimok jobban azonosulnak hazájukkal, mint nem muszlim honfitársaik. A nagy-britanniai muszlimok 77 százaléka azonosul hazájával, míg a nem muszlim britek körében csak 50 százalék a lojális aránya.

Franciaországban és Németországban is hasonló eredmény született. Németországban ráadásul a demokratikus intézmények iránti bizalom is erősebb volt a muszlimok körében. A számok cáfolták a muszlimok elkülönülésével kapcsolatos közkeletű nézeteket is. A megkérdezett németországi muszlimok 87 százaléka szerint a német nyelv elsajátítása elengedhetetlen feltétele a társadalmi integrációnak. A francia muszlimok 87 százaléka fontosnak tartja, hogy munkát vállaljon. A brit musz-

limok 84 százaléka szükségesnek tartja a nemzeti ünnepek megtartását. A nyugat-európai muszlimok harmada mindezzel együtt elismeri, hogy elszigetelten él. A kutatás adatainak tükrében ennek oka azonban aligha a muszlim bevándorlók attitűdjében keresendő.

Hasonló megállapításokra jutott a Nyílt Társadalom Intézet (*Open Society Institute, OSI*) a muszlim bevándorlók körében népszerű tizenegy európai városban végzett 2009. decemberi kutatása is.⁴¹ A felmérés szerint az európai muszlimok nem akarnak elkülönülni a többségi társadalomtól. Ha a többség hagyná, szívesen integrálódnának. Az adatokból kiderül, hogy a muszlimok aktívan részt vesznek a közéletben: 70 százalékuk elmegy a parlamenti és az önkormányzati választásra, 47 százalékuk tagja valamilyen civilszervezetnek. A muszlimok lojalitása tekintetében sem maradnak el a többségi társadalom tagjaitól. A megkérdezettek 62 százaléka azonosul új hazájával, 72 százaléka pedig kötődik városához. Másrészt viszont minden második muszlim úgy érzi, hogy a többségi társadalom tagjai idegennek tekintik. Míg a nem iszlámhívók között csak 9 százalék tapasztalt vallási megkülönböztetést, a muszlimoknak több mint a fele. A munkanélküli muszlimok aránya háromszorosa az országos átlagnak. A közvélemény-kutatásokból kiderül az is, hogy a muszlimok többsége nem akar elkülönülni, hanem kevert etnikumú környéken szeretne élni és gyermekét is vegyes iskolába íratná. Erre azonban a többségi társadalom előítéletessége miatt gyakran nincs lehetőség.

ÖSSZEGZÉS

A fentiek fényében alaptalanok a multikulturalizmussal szembeni kortárs ellenvetések. Nem igaz, hogy a multikulturális engedmények ellentétesek az alapvető emberi jogokkal. A normatív szempontú liberális multikulturalizmus az egyéni jogok részeként tekint a kulturális jogokra. E felfogás értelmében a kulturális és vallási különbségek elismerése csak az alapvető emberi jogok feltétlen tiszteletben tartása mellett lehetséges. Ami pedig a társadalmi elkülönülés kérdését illeti, a multikulturális intézmények célja a bevándorlók integrációjának megkönnyítése. Amennyire ezt a sporadikus empirikus kutatások alapján meg lehet állapítani, a sokszínűség intézményes elismerése nem gyengíti a társadalmi szolidaritást és nem vezet elszigetelődéshez. A felmérések alapján kijelenthető az is, hogy sokkal inkább a többségi társadalom előítéletessége és a gazdasági egyenlőtlenség nehezíti meg a beilleszkedést.

A multikulturalizmussal szemben a liberalizmus nevében elhangzó kortárs kritikák felülvizsgálatra szorulnak. Már csak azért is, mert félő, hogy a cáfolatlanul hagyott, egyre inkább terjedő téveszmék nem az integrációt, hanem a kisebbséget a többséggel szembeállító rasszista előítéleteket és az idegengyűlöletet erősítik.

Kevés kétség fér hozzá, hogy a multikulturalizmust a szabadságjogok nevében elutasító politikusok az iszlamofób szélsőjobboldal vitorlájából szeretnék kifogni a vizet. David Cameron a multikulturalizmus és a „passzív tolerancia” helyett „erős liberalizmust”, a „brit kollektív identitás megerősítését” és az iszlám kulturális közösségek támogatásának megnyirbálását ígérő beszéde egy napra esett az szélsőséges Angol Védelmi Szövetség (*English Defence League*, EDL) rasszista erődemonstrációjával. Munkáspárti politikusok a szélsőjobboldali retorika miatt bírálták a tory miniszterelnököt. Nick Griffin, az idegengyűlölő nézeteiről ismert Brit Nemzeti Párt korábban holkausztagadásért felfüggesztett börtönbüntetésre ítélt elnöke viszont üdvözölte és saját eszméinek győzelmeiként ünnepelte Cameron beszédét.⁴² Nicolas Sarkozy multikulturalizmus elleni kemény fellépése és a francia burkatilalom bevezetése háttérben is minden bizonnyal politikai számítás áll. Az újraválasztásában reménykedő Sarkozy elnök alighanem Marine Le Pen, a szélsőjobboldali Nemzeti Front egyre népszerűbb elnökének támogatóit igyekszik elhódítani. A stratégia azonban könnyen visszafelé sülni is, és a szabadságjogok védelmében elhangzó, ám a rasszista és idegengyűlölő retorikát használó multikulturalizmus-kritika a szélsőjobboldal malmára hajthatja a vizet.

JEGYZETEK

1. Nathan GLAZER: *We Are All Multiculturalists Now*, Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1997.
2. Paul SCHEFFER: *Het multiculturele drama*, NRC Handelsblad, 2000. 01. 29; <http://www.nrc.nl/W2/Lab/Multicultureel/scheffer.html>.
3. Geert WILDERS: *Genoeg is genoeg: verbied de Koran*, De Volksrant, 2007. 08. 08; http://www.volkskrant.nl/binnenland/article451338.ece/Genoeg_is_genoeg_verbied_de_Koran.
4. Vikram DODD: *Universities urged to spy on Muslims*, Guardian, 2006. 10. 16; <http://education.guardian.co.uk/higher/news/story/0,,1923325,00.html>.
5. *Multikulturális iszlám bíróság*, Metazin, 2005. 10. 18; <http://www.metazin.hu/node/269>,
6. *PM's speech at Munich Security Conference*, Number10.gov.uk, 2011. 02. 05; <http://www.number10.gov.uk/news/speeches-and-transcripts/2011/02/pms-speech-at-munich-security-conference-60293>.
7. *Le multiculturalisme est „un échec”, affirme Nicolas Sarkozy*, France24, 2011. 02. 10; <http://www.france24.com/fr/20110210-le-multiculturalisme-est-echec-affirme-nicolas-sarkozy>.
8. Klaus DAHMANN: *The prospect of a burqa ban spreads across Europe*, Deutsche Welle, 2010. 05. 21; <http://www.dw-world.de/dw/article/0,,5594778,00.html>.
9. *Unfavorable Views of Jews and Muslims on the Increase in Europe*, Pew Research Center, 2008. 09. 17; <http://pewglobal.org/2008/09/17/unfavorable-views-of-jews-and-muslims-on-the-increase-in-europe>.
10. Jen'nan GHAZAL: *Muslims in America*, American Sociological Association, 2008. ősz, 39–43; <http://contexts.org/articles/fall-2008/muslims-in-america>.
11. Will KYMLICKA: *Multicultural Odysseys: Navigating the New International Politics of Diversity*, Oxford, Oxford University Press, 2007, 6.
12. Christian JOPPKE: *Veil. Mirror of Identity*, Cambridge, Polity Press, 2009.
13. Will KYMLICKA: *Politics in the Vernacular: Nationalism, Multiculturalism, and Citizenship*, New York, Oxford University Press, 2000, 203.
14. Will KYMLICKA: *Multicultural Citizenship*, Oxford, Clarendon Press, 1995, 30.
15. Bhikhu PAREKH: *Rethinking Multiculturalism. Cultural Diversity and Political Theory*, London, MacMillan Press, 2000, 34.
16. Locke toleranciafogalma mindazonáltal aligha felel meg a kortárs liberálisoknak. Locke ugyanis sem az eskü szentségét el nem ismerő ateistákra, sem pedig a világi vezetőkre felesküdő muszlimokra és katolikusra nem terjesztette ki a vallási tolerancia hatályát. Lásd John LOCKE: *Levél a vallási türelemről*, ford. HALASY-NAGY József – GECSE Gusztáv, Budapest, Akadémiai, 1982.
17. KYMLICKA (14. vj.) 79.
18. Charles TAYLOR: *Az elismerés politikája*, in *Multikulturalizmus*, szerk. FEISCHMIDT Margit, Budapest, Osiris – Láthatatlan Kollégium, 1997, 124.
19. TAYLOR (18. vj.) 132.
20. TAYLOR (18. vj.) 134.
21. TAYLOR (18. vj.) 144.
22. Lásd pl. KYMLICKA (14. vj.); Yael TAMIR: *Liberal Nationalism*, Princeton, N. J., Princeton University Press, 1993.
23. KYMLICKA (14. vj.).
24. *Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmánya* 27. cikk.
25. KYMLICKA (11. vj.).
26. KYMLICKA (13. vj.) 28.
27. *Feminista saría?*, Metazin, 2010. 09. 24; <http://www.metazin.hu/node/2182>.

28. *Becsületbeli gyilkosságok*, Metazin, 2005. 04. 07; <http://www.metazin.hu/node/104>.
29. Craig WHITLOCK: *Flow of terrorist recruits increasing*, The Washington Post, 2009. 10 19; <http://www.washingtonpost.com/wp-dyn/content/article/2009/10/18/AR2009101802549.html?hpid=topnews>.
30. *Terror-Dämmerung*, Die Zeit, 2008. 06. 18; <http://www.zeit.de/2008/26/Zeitgeist-26>.
31. *Islamischer Religionsunterricht – Hintergründe, Probleme, Perspektiven*, szerk. Thomas BAUER – Lamya KADDOR – Katja STROBEL, Lit, Münster, 2004.
32. Martin SCHRADER: *Merkel erklärt „Multikulti“ für gescheitert*, Deutsche Welle, 2010. 10. 16; <http://www.dw-world.de/dw/article/0,,6118143,00.html>.
33. Will KYMLICKA: *Testing the Liberal Multiculturalist Hypothesis: Normative Theories and Social Science Evidence*, Canadian Journal of Political Science, 2010, 43, 257–271.
34. David GOODHART: *Too Diverse?* Prospect, 2004. 01. 22.
35. Robert PUTNAM: *E Pluribus Unum: Diversity and Community in the Twenty-first Century*, Scandinavian Political Studies, Vol. 30 – No. 2, 2007, 137–174.
36. Maurice GESTHUIZEN – Tom van der MEER – Peter SCHEEPERS: *Ethnic Diversity and Social Capital in Europe: Tests of Putnam's Thesis in European Countries*, Scandinavian Political Studies, Vol. 32 – No. 2, 2009, 121–142.
37. Patrick STURGIS – Ian BRUNTON-SMITH – Sanna READ, Nick ALLUM: *Does Ethnic Diversity Erode Trust? Putnam's „Hunkering Down” Thesis Reconsidered*, British Journal of Political Science, 2011, 41, 57–82.
38. Keith BANTING – Will KYMLICKA: *Are Multiculturalism Policies Bad for the Welfare State?*, Dissent, Fall 2003, 59–66.
39. Keith BANTING – Will KYMLICKA: *Introduction*, in uő: *Multiculturalism and the Welfare State: Recognition and Redistribution in Contemporary Democracies*, Oxford, Oxford University Press, 2006.
40. *The Gallup Coexist Index 2009: A Global Study of Interfaith Relations*; http://www.euro-islam.info/ei/wp-content/uploads/pdfs/gallup_coexist_2009_interfaith_relations_uk_france_germany.pdf.
41. *Muslims in Europe: A Report on 11 European Cities*. OSI; http://www.soros.org/initiatives/home/articles_publications/publications/muslims-europe-20091215.
42. *Ki öli meg a multikulturalizmust?*, Metazin. 2011. 02. 08; <http://www.metazin.hu/node/2263>.